

SÁNDOR IVÁN

Tengerszem a század térképén*

Tengerszemünk akkor sem volt. Aki valamiféle fodrozatlan tisztaság fölé akart hajolni, hogy érezze a belső csöndet, amelyben egymás mellé rendeződnek a szétszabdalt életdarabok, akkor is legföljebb a szellem tükreit kereshette. Amilyen ez az alig ötoldalyi írás.

„Vers, vagy tanulmány?“, kérdezi Németh László éppen fél évszázada. Csak azt ne gondoljuk, hogy valamiféle műfaji primátus körül forgott az elmemunka. S hogy ezzel a fölösleges kérdéslehetőséggel máris végezzünk, idézzük azt a mondatot, amely nemcsak pontos válasz, de mint a legtöbb centrális Németh-mondat, egyúttal gondolkozásának és esszéírásának genezisébe is bepflantást enged; abba ugyanis, hogy a szellem törekeny emberének teljesítménye a természet folyamatait mintázó robbanásokban épült. Németh Az esszéje címében föltett kérdésre ezt mondja: „A műfajokat az életszükségletek teremtik és igazolják. A kultúra, melyben élünk, sarjad, mint a fa; elébb törzset hajt, azután ágat, virágot, levelet, s ha mi a virágot tartjuk is a legszebbnek, van idő, amikor virágozni céltalan, levelet vetni vagy hullatni viszont az élet parancsa.”

Hihetjük, hogy az élet parancsára született az esszéirodalomnak az a ragyogó filozofikus vonulata is, amely a fél évszázad előtti magyar irodalom része volt, és amelynek egyik, talán nem mindenki által fölismert remekét próbálom fénybe állítani. Az ilyen parancsokat persze sohasem csak valamilyen időszerűség préselt ki. Az is. De minden fölismerés elé hegyeket emel az idő, a tengerszemekig is rajtuk kell átvágni.

Induljunk el egy újabb kérdésből: miért pótolja nemzeti gondolkozásunkban, mint ahogy Közép-Kelet-Európában máshol is, a filozófiát a filozófiai gondolkozás, amihez az írói esszének az a vonulata is hozzátartozik, amelyet Németh művelt? Az egyik ok bizonyára az, hogy Európának ezen a tájékán a közismerten késleltetett fejlődés miatt, a nagy létfölsimeréseket hozó bölcsélet többnyire a körülmények érlelte görcsösebb végiggondolások helyettesítik. Miközben létrejönnek a társadalmak évszázadokon át alig változó konstrukciói, melyeknek egyik vonása az, hogy miképpen lesz egy korszak, szinte megszületésekor, elmaradottá, miképpen jönnek létre az idejétmúlt intézményrendszerek nyomása alatt a hamis léthelyzetek. Tudjuk, az antinomikus életszerkezet általában kedvező talaj a filozófia számára. De azzal, amit antinomikusnak nevezünk, Európának ezen a részén valami más is jár. Itt egyúttal amorfi

* Elhangzott a székesfehérvári Németh László-emlékülésen.

társadalmi és életszerkezetek alakultak ki, örökösen mozgásban levő, mégis alig változó körülmények, kihajszolt, ám elkésett megoldások. Közben a folyamatok lényegi mozgásai az eltakart, letagadott események mélyére szorultak, és a gondolkodás legjobbjai a lételmélet, a metafizika helyett inkább a mindennapos tereptisztításra összpontosítottak. A bölcsesség zsákolói, a szellem summásai jó, ha attól a mindent elárasztó törmeléktől segítettek szabadulni, aminek elhordása mindig első feltétele annak, hogy a jelenségek, a problémák, az élet körülményei a maguk valódi jellegében föltáruljanak.

A harmincas években sem volt másképpen. A gondolkodás, az irodalom, a társadalom, a történelem fölszínre hozott dilemmái együtt rajzoltak, és Németh szavaival, senki sem mondhatta, hogy ezek a kérdések nem tartoznak az íróra. Hiszen, tette hozzá, ha valami antik irodalmár szerint maguk a kérdések első látszatra nem is az író kérdései, ám „övé a közérzet, emberség, magyarság, amely a kor nyomasztó gondjai között hánykódni kénytelen”. Ilyen mondatokkal fokoz: körhintán Homérosz sem tudott volna énekelni. Meg kell elébb állítani a forgó örvényt, megtapogatni magunkat, hogy egészen vagyunk-e, szétnézni, égtájakat keresni, a földet, ahová kidobott: körüljárni. Ezt tette az utolsó évtizedben a magyar tanulmányírás, mondja 1935-ben.

Mi volt hát a legjellegzetesebb ebben a föladatvégzésben? Szeretném kiemelni, hogy itt nem egyszerűen a szellem, az erkölcs, a felelősség közös teljesítményét emlegetem. Van ebben a fölismerésben valami, ami megintcsak Németh egész esszéírásának jellegére mutat rá. Ő azt mondja erről, hogy a szellemben mindig az *első kimondás* a döntő. A szerepmegtalálás gesztusára is utal ez, amit, tudjuk, éppen az *először* megtalált igazság szellemi-etikai idegközpontja indít el. Az ilyen, elsőnek vállalt fölismerés lényege az is, hogy nem elégszik meg a múlt kitisztázásával, a már mögöttünk tudott labirintusok utólagos átvilágításával, hanem a jelen forró ütközőpontjaira, a jövő mások által még nem sejtett útjaira irányul — a kockázatosra és ismeretlenre tehát.

Németh így látja ezt a tanulmány és szépirodalom egymásrautaltságában: „Nagy műnek nagy, egyenletesre lehordott alap kell. Líra, dráma, regény csak olyan szellemi talajon találnak biztos helyet, ahol érzésben, ízlésben, fel-fogásban legalább egy tisztásnyi térségen valami kis közmegállapodás jött létre: az alkotónak nem kell magának végezni a földmunkát is. Minálunk ez a megbízható talaj hiányzott. Az ember érezte, hogy amíg a planírozást el nem végzik, nem érdemes építkezni sem: vagy kicsiny lesz a ház, vagy bedől.”

Az írás főgondolatánál tartunk. De a fény teljes fölkapcsolásához össze kell foglalnom a *Vers, vagy tanulmány?* egész gondolatmenetét. A műfajokat tehát az életszükségletek teremtik és igazolják. Ez a kiindulás. A görögök nagyságát semmi sem mutatja jobban, minthogy a különböző műfajok hatalmas teljesítményeinek korszakaiban is volt szívük a már kiegészített tisztásokat otthagyni, s azok felé a műfajok felé menni, ahol a szellem lángjának volt mibe belekapni. A műfaj tehát nem érték kérdése, hanem időponté. A nagy művek alá lehordott terep, megbízható talaj kell. A magyar irodalomban azok, akik a háború előtt kezdtek falakat rakni, a háború után még fedél alá hozhatták művüket. Az őket követők azonban már csak árkokat, legördült sziklákat találtak, és az irodalom világán túl hatalmas zavart a nagyvilágban.

Álljunk itt meg. Nem azért, mintha külön ki kellene emelni, hogy ma is érezzük a hatalmas zavart az irodalomban, s persze első okként körülöt-

tünk a világban. Ebben a sodrásban annyira benne élünk, hogy inkább talán arról kell gondolkodnunk: amíg a magunk korának lényegéről legtöbbször alig mondtunk el valami olyant, aminek fél évszázados hatásában reménykedhetnénk, addig a harmincnégy esztendő író biztos helyzettudattal, a század végéhez is szőleán fogalmazza meg a maga korának fontos kérdéseit. Vajon minden hajdani fölismerés hasznosításán túl, nem ennek a beismerése a legfontosabb ma, ha egy fél évszázados tanulmányt próbálunk visszafiataltítani?

Forduljunk újra a tanulmány szövegéhez. A harmincas évek kérdései közül ilyeneket emel ki: „Trianon odacsapta Magyarországot a földhöz, s az, mint egy tányér, öt darabra ment. Mit gondoljunk erről a durvaságról? Álljunk ki szavalni a Szabadság tér szobrai alá, vagy tekintsük közjátéknak, melyet a nemzetköziség diadala úgyis rendez majd? Oroszországban a marxizmus győzött, s győzelme után nagy alkotó tervekkel állt elő. Engedjünk a példa bővülő szemének? Az ellenforradalom mocsárgözökkel töltötte meg az országot; hagyjuk magára a fuldokló népet?... Kitört, megforgatott a válság, honnan jött, hová visz? Kezdték együtt emlegetni a Duna-népeket, mi közünk hozzájuk? Mi a magyarság hivatása? Elfogy utolsó költőivel, irodalmával együtt, ahogy a mélabú érzi, vagy kivághatja még magát lehetőségei nyomán?”

Ezeket látja a többi között olyan korproblémáknak, amelyekről senki nem mondhatja, hogy nem tartoznak az íróra is. De a *Vers, vagy tanulmány?* nem helyzetrajz, nem is dilemmagyűjtemény. Inkább a szellem és erkölcs, a felelősség viszonya a korhoz, az írói szerephez, a poéticákhoz. Kérdéseiben az is benne van tehát, ami az esztétikai minőséggel van kapcsolatban. Németh ugyanis arról is beszél, hogy miért nem sorakozhatott föl a tanulmány mellett semmilyen más írói műfaj közvetlenül a problémamegoldásban? Azért, mondja, mert a szépirodalom nem zsúfolhatja tele ábráit ennyiféle tapogatózó fejtegetéssel. Új írótipus, új műfaj kell hozzá. Vagyis a szépirodalom poéticái közismerten másfélék, mint a tanulmányíráséi. Tudjuk jól, mai küzdelmeinkbe is beleszól, hogy lehet bár a mű mögött ugyanaz az író, ugyanaz az életanyag, ábrázolóerő, világkép, a szépirodalom a maga törzsén nő föl, s bizony az érték, a teljesítmény rovására megy, ha ezt valaki nem ismeri el, mert valóban, amint Németh mondja: a szépirodalom nem zsúfolhatja tele ábráit annyiféle tapogatózó fejtegetéssel.

De nem hagy nyugodni az, amiről az imént azt kockáztattam meg, hogy: vajon hangot adunk-e olyan nyomatékkal a mi korunk gondjainak, miként ő mindannak, amit a maga korában fölismer. És szeretném néhány mozzanat tükrében fölillantani ezt az író számára lelkiismeretinek is mondható kérdést. Hiszen aki ma körülpillant, nem egy ellentmondást lát sűrűsödni, s ki mondhatja azt, hogy ezek nem tartoznak az állampolgárra, csak azért, mert történetesen író.

Nézzük csak: miközben közismertek a társadalom intézményeinek akadozásai, a lelassulások, sőt lehetetlenülések, ugyanakkor más progresszív alternatívák kipróbálására alig van lehetőség, mert annyira satuba tartja a kopásnak indult intézményrendszereket az önmaguk létrehozta kemény kontraszelekció;

az is köztudott, hogy a gazdaság ugyan jó ideje nem tud tartósan érvényes feleleteket adni a kor kihívásaira, ám idegvégződése mégis szinte kilátástalanul a közepes alattiba kapcsolódnak;

aztán itt vannak a közismert anyagi gondokon túl az intézménymodellek hatékonyságából következő nehézkedési törvények, a könyvkiadásban, a

film, a színház életében és persze a tudomány terjesztésében, amelyek mérhetetlenül elnyújtják, ha csak el nem torlaszolják a megjelenést. Így azután miközben a világindex szerint az információs áradatban a szellemi reflexiók idő egyre csökken, nálunk olyannyira elnyúlik, hogy a gondolkodás, a művészet teljesítményei szinte kiiktatódnak abból a sávból, amelyben a nemzet, egy közösség közgondolkodása, ön- és jövőfelismerése, történelmi tudata megfogalmazódhat.

Ezek után pedig arra az örök kérdésre, hogy az írónak nem föladata beleszólni mindebbe, netán arra a mai kiegészítésre, hogy egykor ugyan lehetett, de napjainkban, mikor az intézményrendszerek, a szociológia, a történettudomány elvégzik az elemzést, semmiképpen sem föladata, legfőljebb annyit mondhatunk: látjuk, hogy a legjobb igyekezettel is mennyire végzik csak el, látjuk, hogy mire jutunk, s akinek ennyi elég, annak lelke rajta.

De másfelől ide kapcsolódik az is, hogy aki álláspontját, gondolatait, javaslatait közvetlenül próbálná belepreéslni a szépirodalomba, aki, miként Németh mondja, egy tanulmányban helyénvaló álláspontok ábráival akarna egy regényt telezsűfolni, az bizonyos, hogy veszítésre ítéli művét, és a maga írói rangját, az olvasók, a kortársak, de még esetleg vitapartnerei előtt is.

Néhányat soroltam csak föl azok közül az utak közül, amelyek felé Németh esszéje tovább vezet. Az irodalomban, az írói gondolkodásban sohasem lehet általában faggatni az időt a föladatok felől. Mindig a korkihívás dönti el, mi az az instabilitás, amit az elsől kérdező szellem a fényeivel körülhatárolhatóvá, megfoghatóvá próbál tenni. Ez is a Németh-életmű egyik tanulsága. Tudjuk, voltak tévedései. És tudjuk, voltak illúziói, de azokban az országokban, ahol a morális cselekvés folyton szembekerül a történelmi cselekvés kényszerűségével, az illúziókergetésben van valami törvényszerű. Ha szabad játszani a szavakkal, persze csak a jobb kifejtés érdekében, azt mondhatnám, hogy mi ma szerencsések vagyunk, nemcsak azért, mert arra a hatalmas örökségre támaszkodhatunk, amit a Nyugat nemzedékeinek legjobbjai, és amit a népi irodalom legjobbjai ránk hagytak; szerencsések vagyunk azért is, mert ami a század első harmadában még csak megmutatta magát, az a nyolcvanas években az eltelt fél évszázad tapasztalataival megtévezve gyűjthető be. Új érzékenység van születőben, az összegező szellem és felelőség érzékenysége; ezt kell ma segítenie az esszéirodalomnak.

A körülmények sajnos sivarak. Vessünk egy pillantást a kor szellemi horizontjára: látjuk, hogy világszerte stagnál a bölcsélet, alkonyát éli az, amit európai gondolkodásnak nevezünk, s aminek a görögség óta az a lényege, hogy gondolat és cselekvés egységére épül. Tudjuk, hogy a megtorpanás egyik fő oka világszerte az emberi autonómia, a tett lehetőségének visszaszorulása, hiszen ha gondolkodás és cselekvés gyönyörű aránypárjában az egyik oldal hiányzik, akkor az a másikra is kihat: a tettel való válaszadás iszonyú nehézségei lefúllasztják a gondolattal való kérdezés próbálkozásait. Látjuk azt is, hogy kettéválk a kor, egyfelől a fölszínen látható eseményekre, életre, történelemre, másfelől a nagy geológiai törésvonalakhoz hasonló mélységekbe szorított lényegadó jelenségekre. Tudjuk jól, hogy a kettő között mi a különbség, mire kell koncentrálni, milyen rétegek alól kell fölbányászni a korvalóságot.

És tanúi vagyunk annak is, hogyan hasad ketté a magyar irodalom. Most csak a legjobbakról beszélek. Fölerősödött-kifejlődött az a törekvés, mely, mint ahogy Csoóri Sándor mondja, szembenéz végre azzal, hogy nem készült

el a múltunk, vagyis egy utólagos átvilágítás, folyamatmegteremtés érdekében újverifikációt hajt végre, s miközben a jelen égető kérdései felé fordul, ebben a felülvizsgálatban helyez el gondolati-társadalmi, művészi jelenségeket. Ha ezt *viszatekintőnek* nevezem, akkor a másik irányzat a *háttal fordító* a később indulók, a fiatalabbak legjobbjainak részéről, akik tiltakozásukat mindazzal szemben, ami már nélkülük, ám az ő bőrükre is végbement, ilyen kategorikusan fejezik ki. A gesztus nem ugyanaz, ám a törekvésben van rokonság, még akkor is, ha ennek sokan azok közül, akik a látszólag kétféle vállalat a legjobb szinten valósítják meg, alig, vagy egyáltalán nincsenek tudatában. Hiszen a mozdulat a legnemesebb törekvésekben mindkét oldalról a közös föltárni valóakra irányul, s a nemzedéki élmények, meg a célok, főképpen a poeticák természetes különbségei, a taktikai egymás ellen fordítás hatása ellenére is, *mindkettő* valamilyen helyreállítást próbál elvégezni. Csak hát, mint mindig, ezúttal is jelentkeznek az epigonok, akiknek a nyüzsgés és a reklámozás a legfontosabb, és akik a kétféle igyekezetet azzal árnyékolják be, és dobják oda a taktikai célzatú egymás ellen hangolásnak, hogy éppen a jelenre irányuló megvilágítást kapcsolják ki, ami pedig a legfontosabb a két vállalat legjobb teljesítményeiben.

Jól tudjuk, nem volt ettől mentes az irodalom fél évszázada sem. Okkal fordít ugyanerre esszéje végén Németh. Sok jelét látom, mondja, hogy a tájékozódás nagy erőfeszítései után fölbukkannak a gyors tájékozódók, s a literátorság, mely önfeláldozás volt, mint gögös előjog jelentkezik. Próbáljuk meg ma elkerülni azt, amit annyi nagy, fölöttünk álló írónemzedék sem tudott elkerülni? Félek, hogy az ilyen kívánság illúzió. De ha illúzió is, olyan cél van mögötte, amelyről nem szabad lemondanunk. Irodalmunkban, hosszú időre szólan, talán most jön el az utolsó alkalom arra, hogy a másféle nemzedéki törekvésekkel, poeticákkal ugyan, ám, így vagy úgy mégis jobb irodalmat akarók, a korkérdések megvilágításáért felelősséget érző legjobbak, ne egymással, hanem a közös gondokkal forduljanak szembe. A művek érdekében, a sorunk érdekében gondolom így.

És ennyivel vissza is adom a szólamot a *Vers, vagy tanulmány?* befejező mondatainak. Kik alkothatják majd meg a műveket, amelyekre várunk? Németh akkori szavai ma is időszerűek. „Azok a szépírók, akik a tanulmány munkájával lépést tartottak, előnyben lesznek, s előnyben azok a tanulmányírók is, akik nem fojtották meg magukban az alkotót. A legnagyobb előnyben azonban az ifjúság van, amely látta mindezt, s tartogathatta az erejét...”